

Bodó Barna**Identitás és szórványdiskurzus****Identity and Diaspora Discourse**

The spirit of the so-called Status Law would call for the different treatment of those living in a Hungarian diaspora and those in a Hungarian block abroad, since the former have much fewer opportunities for the "reproduction" of their Hungarian ethnicity.

Népem csendje nem az ünnep előtti est?

Hölderlin

Nagyon szükséges a szórvány vonatkozásában egy fogalmi-elméleti elemzésre, ugyanakkor a szórvány léttel kapcsolatos kérdések tudományos kezelhetőségével kapcsolatos dilemmákat is megjeleníti. Ugyanis erősödik bennem a meggyőződés: minél több szó esik a közelet különböző szintjein a szórványról, annál kevésbé egyértelmű, mi a szórvány, és vele kapcsolatosan milyen tudományos feladatok fogalmazódnak meg.

A szórványkérdés közösségi szempontból nemzetstratégiai kérdés.¹ És a politikai dimenzió természetesen befolyásolja, mi több, meghatározza a téma szakmai-tudományos kezelését. A politika primátusa viszont esetünkben azt eredményezi, hogy a szórvány nem szakmai, hanem politikai kérdésként van jelen a közsférőben. Nem a jelenség, a folyamat érdemesül figyelemre, amelyről sokan hiszik azt, minden fontos eleme ismert, hanem a felelősség, a morális dimenzió: ki mit tesz és nem tesz a szórvánnyal kapcsolatosan. Általános és lokális kérdésfelvetésről, központi és helyi feladatokról, helyi példamutatásról lehet és kell beszélni, és itt a morális dimenzió valóban fontos. De mindezt szakmailag megalapozott jövőkép, az intézményfejlesztés imperatívuszai és az etnikai adaptációs folyamatok ismeretében kell összefüggő, általános programba foglalni. Zavart látok tehát, nem csupán a kisebbségi közösségek szintjén, hanem magasabb szinteken is azt illetően, hogy amikor végre tíz évvel a rendszerváltó folyamat elindulása után a szórványra is komoly(abb) figyelmet szentelnek, még mindig nem léteznek olyan elemzések, amelyek a jövőkép kidolgozásához alapul szolgál(hat)nak, de igazi szerepleosztás sincs. A feladatok kijelölésére is többnyire szakmai körökben történik kísérlet. A bűnösen elvesztegetett idő nem ok arra, hogy most félresöpörjék az elméleti szempontokat, hogy nemet mondjanak a politika szintjein arra az igényre, mely három strukturált feladatot lát és fogalmaz meg a szórvány vonatkozásában. Ezek: a szórvány kutatása, a

¹ A zsidó diaszpóra gyökeresen mást jelentett, mint a magyar szórvány. A román kormányzatok nemzetstratégiája, a román történelem XIX–XX. századi történései és folyamatai mutatják, expanzív, etnikai elemek-tömbök leszakadásának lehetőségét nem veszi figyelembe, nem számol a szórványok létével, a probléma igazi felfedezése – lásd timocvölgyi románság – is a jövő kérdése. A (nyugat)német nemzetstratégia valamikor a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján váltott: lemondott – a sok évszázados – közép-kelet-európai etnikai jelenlétről, és a még létező német szórványok anyaországba vonzásával a történelmi múltba utalta a kérdést.

szórványstratégia kidolgozása és a szórvány gondozása. Az utóbbi előtérbe kerülése fontos és üdvözlendő, de ne történjen a másik két kérdéskörrel való foglalkozás rovására.

Létezik egy Vetési László-szöveg, amelyet stratégiának szánt szerzője. (Vetési 2000) Megrázó erejű írás, felvetései találóak, kitekintése széles. Alaphangja – szerzője lelkes amellett, hogy a társadalomtudomány értő művelője – morális. Ott rejlik/sejlik az írás mögötti szándék: rádöbenteni és tettere készíteni, amíg nem késő. A szórványgondozás stratégiájának kialakításában fontos szöveg. És figyelmeztető: külön kellene valahogyan választani a tudományos kérdésfelvetést a stratégiáitól, és mindkettőt a napi és távlati politikai-társadalmi szerepek és tennivalók kijelölésétől. (Bodó 2000)

1. A szórvány meghatározása

Az első vizsgálati feladat a meghatározásé. Bárdi Nándor a szórványfogalom meghatározására-leírására 6 szempontot fogalmazott meg, valamennyi elfogadható.² Ezek – tárgy-kör, eredet, elhelyezkedés, méret, intézményesültség, a hangsúlyos problémák – külső jegek alapján jelölik ki a szórvány értelmezési kereteit. Nincs ezzel gondom – bár a szórványfogalom értelemváltozásainak a nyomon követése nélkül igen nehéz, ha nem lehetetlen az átfogó értelmezés (Ilyés 2000) –, hanem azzal, hogy ezen szempontokat nem súlyozza. Nem derül ekként ki, hogy végül is minek tekintjük, hova soroljuk a szórványt, illetve a szórványosodás folyamatát.

A szórvány és a szórványosodás asszimilációra hajlamosító közeg, illetve folyamat, nevezük a végeredményt nyelv váltásnak, kultúraelhagyásnak vagy akár etnikai adaptációnak. A szórványlét az etnikai térszerkezet okán az egyén számára olyan társadalmi együttlétet, társadalmi kapcsolatokat tesz lehetővé, amikor társas lény mivoltának a megélése nem teljes körű, mert a más kultúrájú többségi közegben megszűnik az övéi közötti jelenlét otthonossága, magától értetődő mivolta.

Vallom: külön kell választani a szórványt és a szórványosodást. Ha természeti adottságok és a történelem kegyessége úgy alakította a helyzetet, hogy a kulturális és politikai határok egybeesnek, nem jöhetnek létre szórványok. Amíg a nyelvhatárok nem esnek egybe az országhatárokkal, szórványok létezni fognak. Ha – kevésbé szerencsés népek számára – úgy adta a sors, hogy a politikai határok időben jelentős mértékben változnak, akkor kikerülhetetlenül bekövetkezik a szórványosodás. Talán nem szükséges konkrét példák felemlítése azt illusztrálandó, hogy a történelem menetének a visszafordíthatatlanságát miként készítették elő igen sok helyen kényszerű betelepítésekkel, kitelepítésekkel, lakosságcserével, kivándoroltatással. A szórványosodás folyamata okán az egyén hajlamos arra, hogy ne magát a helyzetet, a létező kapcsolati hálót, az adott én-tételező lehetőségeket és viszonyrendszert tekintse meghatározónak, hanem a folyamat alapján kirajzolódó jövőképet építse be értékítéleteibe, önértékelésébe. A szórványosodás tölti fel közvetlen politikai tartalommal a helyzetet, az egyén nem az állapotra reagál, nem a helyzethez viszonyul, hanem eseményekkel sodródik, a folyamat ekként befolyásolja, mi több, meghatározza életvezetését.

A szórványban az egyén, mivel olyan közegben él, ahol azonosságtudatának néhány – lényeges – eleme különbözik a többségi környezetétől, nem a kulturálisan egységes közeg biztosította természetességgel kapcsolódik be a helyi közösség életébe, hiányzik a

² Bárdi előadása Nagydobronyban hangzott el, 2001 őszén, a kárpát-medencei szórványkonferencián. A konferencia anyagait kiadják.

más esetekben eleve adott egység. A közös alap hiánya értelmezési és viszonyulási zavart okoz, minek folytán az egyén nem kap(hat)ja meg a közösség részéről azokat a közvetlen élményeket és impulzusokat, amelyek viszonyítanak, kapcsolati hálót teremtenek. A kapcsolatszegénység, az értelmezésbeli különbségek miatt a másság társadalmi nyomásként nyilvánul meg, aminek a vállalása tudatosságot feltételez. A kapcsolatok természetessége helyébe a sajátos jegyek és helyzet tudatos vállalása lép. A sajátos jegyekhez való ragaszkodás alapja érzelmi is lehet. A politika mindkét esetben megnyilvánul, befolyásol, hat – még akkor is, ha diszkriminatív intézkedések nem léteznek. A politikai környezet elsősorban a nyelvek és kultúrák kialakuló társadalmi presztízsére van hatással,³ következőképpen befolyásolja a különmeműség vállalásának reflexív folyamatát.

Természetes kapcsolat megléte esetén a nyelvsváltás kérdése fel sem merül, illetve ha igen, az asszimiláció, a kiválás az eredeti kultúrából már nem a közeg rovására irandó. A szórvány a labilis csoporttudatot kialakító, az egyént közösségi kapcsolataiban elbizonytalanító, a nyelv- és kultúraváltást elősegítő-kiváltó társadalmi közeg. A szórványban az anyanyelvi betagozódás természetességét felülírják a környezeti hatások, mind fontosabbá válnak egy más nyelvi és kulturális közösség sztereotípiái, értelmezési sémái, szemlélete aminek eredményeként a személy identitást vált: kapcsolataiban a másik, a kulturálisan domináns közösség válik meghatározóvá, ebbe építi bele magát. Nem egyből, egyik napról a másikra következnek ez be – ezért is kell hangsúlyozni a folyamatszerűséget. Következőképpen a szórvány a személyes és csoportos etnikai jegyek és sajátosságok megőrzését illetően fontos külső jegyek, feltételek szempontjából halmozottan hátrányos helyzetet (HHH) jelent. Ezek szerint az asszimiláció nem „a központba helyezett problémák” egyike a szórvány elméleti vizsgálatokhoz, hanem maga a probléma.

Asszimiláció nem csupán szórványban létezik, de a váltás szórványban lehet olyan lefozlyású, hogy az egyén alig érzékeli a folyamatot, éli közösségi életét, s amikor a váltás nyilvánvalósága megmutatkozik, a végeredményt regisztrálja, mint olyat. A nyelvsváltás szórványban „természetesnek” tűnhet, miközben egyáltalán nem magától értetődő, hogy a környezeti tényezők hatására az egyéni és a csoportos azonosság-tudat összhangja megbomlik, hogy a közösségi élet informális impulzusai és formális kerete az egyént váltásra készítik.

A szórványhelyzet kisebbségi helyzet, de nem minden kisebbségi helyzet szórványhelyzet. Hol húzódik a határ, mikor és milyen jegyek alapján beszélhetünk szórványról? Szórványnak azt a közeget nevezem, mondhatni, addig „tart”, ahol, illetve ameddig a jelzett nyelv- és kultúraváltás folyamata természetesnek tűnhet, bár soha nem az. Olyan átfogó vizsgálat, amely feltárná, hogy település-típusok szerint, település-méret szerint, illetve a helyi intézményesültség vonatkozásában miként alakul a szórványosodás, a befolyásoló tényezők közül melyik milyen mértékben felelős a (ki)alakuló helyzetért, mindmáig nem készült. Részeredmények helyi kutatásoknak köszönhetően vannak, de ezek esetlegesek, ritkán részei egy átfogó és a helyzeten túl a folyamatot is vizsgáló kutatási programnak.

³ Köztes-Európa legtöbb országában a kisebbségi kultúra, hagyományok iránti ellenszenv, ezek lejáratása a hivatalos, állami politika részét képezték és bizonyos vonatkozásban képezik mindmáig. Egyrészt a kisebbségi történelmi-kulturális jelenlét dokumentálása hiányzik a többség számára kidolgozott tankönyvekből, másrészt a tankönyvekben és a médiában kialakított kisebbségkép lebecsülő, a kisebbséget alárendelő viszony kialakítása a cél. Lásd: *História*, 1989/9-10; *Kisebbségkép a tömegtájékoztatóban*, Regio, Budapest, 1993.

Inkább elfogadott, mint bizonyított tétel, hogy többféle szórvány létezik. Nem csoda, de nem is természetes, hogy egy általánosan elfogadott tipológia még nem készült. A külső jegyek alapján történő tipologizálás azért lehet fontos, mert támpontot nyújthat a helyzet kezelését célzó törekvések-beavatkozások megtervezéséhez.⁴ A külső tényezők vizsgálata a szórvány-kérdéssel való foglalkozás szerves része, és viszonylag kevés, egyes térségekben még el sem kezdődött az etnikai térszerkezet és nyelvhatárok változását-mozgását megjelenítő adatfelvétel. Az ilyen kutatások kialakította szempontrendszer alapján lehetne – vélhetően – megvonni a szórvány és a kisebbség közötti választóvonalat. Kérdés persze, az elméleti tétovaság mellett milyen gyakorlati szempontok, esetleg érdekek okozzák az átfogó kutatások elkezdésének elodázását.

2. Egyén és/vagy közösség

Tudom, elméleti előadás helyett sokan jobban örvendenének egy olyannak, amelyben a helyzet kezelésének lehetőségei, a társadalmi technikák felől közelítenék a kérdéshez. Szándékom mégis kitérni arra, mit kell(ene) értenünk a társas lény mivolt teljes körű megélésén, beszélhetünk-e és miként az egyén és/illetve a közösségek én-tételező mechanizmusairól. Ugyanakkor az elméleti szempont sohasem tisztán elméleti, esetünkben kulcskérdés, hogy képes lehet-e és miként a halmazottan hátrányos helyzetű kisebbségi egyén olyan személyes életvezetésre – önértelmezésre –, aminek következtében nem kényszerül abba a helyzetbe, hogy bizonyos közegben feladjon olyasmit, amit más közegben nem tett volna meg.

Hadd jelezsem egy, az erdélyi magyarság számára meghatározó, a harmincas évek óta nyíltan vagy rejtetten vissza-visszatérő vitával kapcsolatos észrevételemet. Makkai Sándor lét-paradoxon tételéről van szó, aki – ismeretes – a kisebbségi léttel kapcsolatosan jutott arra, a számára személyes konzekvenciákkal is járó következtetésre, hogy a kisebbségi lét emberhez méltatlan. A „nem lehet” tétele nem előzmények nélkül tör fel Makkaiból, már 1931-ben figyelmeztet: „Tizenkét esztendei kisebbségi sors és élet immár elegendő kellett hogy legyen annak a kötelességnek a meglátására: *az erdélyi magyarságnak revízió alá kell vennie életének alapvető kérdéseit. Az erdélyi magyarságnak számolnia kell a tényekkel*, amelyek sorsdöntő hatalommal léptek az életébe. Az erdélyi magyarságnak, hogy életben maradjon, az *élet* igazságára és ehhez az igazsághoz való engedelmes alkalmazkodásra van szüksége.” (Makkai 1998: 56) A Makkai-figyelmeztetés mindmáig érvényes volta ellenére a későbbi következtetéssel nem tudok teljes mértékben egyet érteni. S bár a vita máiglan nem zárult le (Cseke 1995), nem találkoztam egy szerintem fontos, a szórványt közvetlenül érintő pontosítással. És most nem a kisebbségi vesztes-tudat kapcsán kialakítható „miként lehet” válaszok és adódó értelmezések érdekelnek (Bodó 2001),

⁴ Tárgykör szerint beszélt Bárdi Nándor egyházi-felekezeti illetve nemzeti-etnikai szórványról. Az egyházi-felekezeti szórványok vonatkozásában fontos tényező, hogy mekkora – a tér-idő-kontinuum bizonyos pontján – az egyház társadalmi szerepe. Romániában a rendszerváltó folyamatban az egyház szerepe növekedik, ami fontos lehet a szórványosodás folyamatának a fékezése szempontjából, viszont bizonyos szórványok esetében már a református egyház képviselői (lelkészei) is elfogadják azt, hogy a többségi nyelven hirdessék az igét, ha anyanyelvében meggyengült a helyi közösség. Ennek jegyében lesz a gyerekekkel való foglalkozások nyelve a román. A jelenség a római-katolikus egyház esetében korábbról ismert.

hanem arra szeretnék figyelmeztetni, ami a Makkai-tétel kapcsán gondot okozó: túl általános. Egyrészt van olyan kisebbségi léthelyzet, amely nem állítja az egyént a „nem lehet” dilemmája elé, s talán nem szükséges hosszasan példálózni különböző autonómiákkal illetve Svájc idevágó évszázados gyakorlatával. Ugyanakkor teljességében elutasítani sem lehet a tételt.

Nem minden kisebbségi, nem általában a kisebbségi polgár gondját fogalmazta meg Makkai. De létezik egy olyan társadalmi kategória, amelyre megállapítása a legteljesebben talál: ez a szórvány. A szórványhelyzetre illik rá a Makkai Sándor-féle értelmezés: emberhez méltatlan.⁵ Az őshonos szórványok vonatkozásában Makkai Sándor erkölcsi dilemmája minden bizonnyal megkerülhetetlen lesz a jövőben is.

Mivel az egyéni és társadalmi azonosságtudat kategóriái több tudományág és kutatási irány metszéspontján található, a kérdés analitikus kezelése megkövetelné, hogy bár vázlatosan, utalásszerűen jelezzem, az egyes tudományágak – társadalomlélektan, szociológia, politológia, illetve a társadalomfilozófia – milyen értelmezési modelleket alkottak meg, és ezek miként viszonyulnak egymáshoz, kialakítható-e egy integratív keret. Jelzem, az identitás fogalmát tartják jó ideje integratív kategóriának, arra képesítőnek, hogy sajátos szemléleti keretet kínáljon a társadalmi folyamatok vizsgálatához. (Pataki 1982: 9)

Az általánosan elfogadott alaptételt a behaviorista társadalomlélektan fogalmazta meg: az én fejlődik, nem létezik a kezdet kezdetétől, a születéstől fogva, hanem a társadalmi tapasztalás és tevékenység folyamata során jött létre, vagyis az adott egyénben a folyamat egészéhez és a folyamatban résztvevőkhöz való viszony következtében fejlődik. (Mead 1973: 173) Szociálpszichológiai tétel az is, hogy az interperszonális kommunikációba az ének mint átfogó struktúrának mindig egy bizonyos hányada kerül bele, s hogy ez milyen és mekkora, a társadalmi tapasztalás dönti el. A legkülönbözőbb ének válaszolnak különféle társadalmi hatásokra. Mint Mead megállapítja, a többszörös személyiség bizonyos értelemben normális. Ezért állhat elő az a helyzet is, hogy az egyén sok mindent nem úgy gondol, ahogyan tesz és mond.

A nyugati típusú társadalmakban rendszerint egységes én létezik, de ez is felbontható. (Mead 1973:184) A teljes én egysége és struktúrája az egész társadalmi folyamat egységét tükrözi: a teljes én a társadalmi folyamat tükröződése. Mead azt a társadalmi csoportot, szervezett közösséget, amely megadja az egyénnek az én egységét, általános másiknak nevezi, amelynek az attitűdje az egész közösség attitűdje. Az önnön énjét fejleszteni kívánó ember nem maradhat meg a mások iránta mutatott attitűdjeinek az átvételénél, át kell vennie a közös társadalmi cselekvések vagy társadalmi tevékenység-sorozattal kapcsolatos attitűdöket is.

Nem kizárólag a nemzeti kisebbségek esetében beszélhetünk az életterek differenciálódásáról, a társadalmi élet egyfajta egyetemességének a megszűntéről, ez a modernitás velejárója. A differenciálódás újabb, a modernitást is meghaladó szakaszát pedig az új kommunikációs forradalom hozta el. Általában gondot okozó az „alternatív” kultúrák létevel együtt járó érték- és norma-pluralizmus, ami az értékek relativizálódásához vezet. A döntéshelyzetbe kerülő ember egyre inkább támasz nélkül marad, és mindinkább érzelmeire hagyatkozik. Ez esetben az egyénnek még nincs „gondja” a társadalmi tér szereplőivel, a szabályok és a keret bizonytalanítják el. A szórványban élő számára a szereplők ki-léte is döntésre készlet: kiket fogad el partnerül, hisz’ környezetének csak bizonyos része esetében teljesül a vélekedés egyetemességére alapuló konvencionális értékek általános

⁵ Természetesen nem a migrációt önszántukból vállalók alkotta szórványról van szó.

elfogadottsága. A családon belül, egy szűkebb körben kialakult én-kép már nem felel meg az egész közösség által mutatott képnek, az egyénnek valamiként fel kell oldania a kettős kép létéből fakadó ellentmondást. Megjegyzendő, ezen ellentmondás nem a társadalmi élet fragmentálódásának a közvetlen következménye, mert a differenciálódás teremtette új helyzetek nem a közös nyelvvvel kapcsolatos értékek általános elfogadottságát – az alapot – kérdőjelezik meg, miközben a nemzeti kisebbségek számára éppen a közös nyelvi-kulturális alap léte válik kérdőjelessé. Ennek következtében az általános másik egysége megbomlik. Kisebbségek-szórványok esetében az általános másik és az egyén közötti kommunikáció alapja kérdőjeleződik meg: az én és a közösség/társadalmi csoport közötti egység tételezése csak a közös nyelv és a közös hagyomány közegében lehetséges.

Szórványban a nemzeti hovatartozás két, viszonylag könnyen elkülöníthető síkja között is megbomlik az összhang. Egyrészt az identitás magától értetődően pozitív érzések forrásaként működik, másrészt pedig a reflexivitás tárgya lesz, a környezeti hatások okán kialakuló kérdőjelek és képtelenségek megapasztyák érzelmi fundamentumát. A spontán nemzeti identitás fokozatosan elmozdul a reflektált nemzeti identitás felé, miközben a közösségről/nemzetről való tudás a „könnyű ismeretektől” tipizációk, valószínűsítések, attitűdök, értelmezések, értékek és értékelések segítségével a „nehéz ismeretek” felé mozdul el. (Csepeli 1992). „Nehéz ismeretekkel” rendelkezni műveltséget, képzettséget igényel. Ez a fajta tudás a társadalom viszonylag kis rétegében található meg, ismert kifejezéssel az értelmiségnek adódik meg, hogy a nemzetről való nehéz tudás birtokosa, egyszerűs mind fogyasztója legyen. Szórvány létfeltételek közepette már a spontán identitás is kezd kihagyásossá válni, a nyelvhasználat nehézkes és ritkább lesz, a nemzeti (etnikai) szimbólumok devalválódnak vagy egyszerűen kezdik nem érteni (vagy „fogyasztani”), pedig e szimbólumok a kulturálisan különböző csoportok közötti interakció során jöttek létre, és csak addig hatékonyak, amíg jelentésük van azon egyének számára, akik interakcióik során együtt élnek velük. (Fejős 1993). Ez a Makkai-féle „nem lehet” állapota. Bekövetkezik az identitásváltás – az asszimiláció.

Nem csupán elméleti kérdés: létezik-e rugalmas identitás, amely a lényegyet képes a felszíni változások ellenére megőrizni? Van-e az identitásnak egy olyan magva, amely szilárd értékhatárral és morális elkötelezettséget jelent (het) a szakadatlan változások közepette? Fontos kérdések ezek, amelyekre sokféle válasz született. A merev, ideologikusan konstruált identitás létét éppoly kevésbé látszik elfogadni a szociálpszichológia, mint a cseppfolyós, szüntelen változó-alkalmazkodó identitását. (Pataki 1982: 315) Továbbá különbséget kell tenni azonosság és tudatosság között. Az identifikáció révén felismerjük, eszméink, érzelmeink, érdekeink kiknek az eszméivel-érzelmeivel-érdekeivel hasonlósak. A tudatosság a politikai nézetek és cselekvési orientációk egy meghatározott mintázata, amely e hasonlóságból ered. Kísérleti kutatások azt mutatják, hogy a tudatosság kérdése, illetve a helyzet magyarázatára szolgáló csoportos ideológiák meghatározóak a csoportazonosulás alakulásában. Kedvezőtlen helyzetű csoportok esetében beszélnek identifikációs kényszerekről. A társadalom belső dinamikája, ennek jellege tovább fokozhatja az identifikációs nyomást.

3. Közélet és mintakövetés

Mekkora tudatosság várható el általában egy közösség tagjaitól? Milyen esetekben-helyzetekben várható el – fokozott – tudatosság? E kérdések természetesen nem csupán a szórvány vonatkozásában fogalmazhatók meg. A válasz elvben egyszerű: minél sokfélebbek, minél tagoltabbak a társadalmi/közösségi szerepek, annál inkább előtérbe kerül a

tudatosság. Csakhogy a magán- és közélet közötti folyamatos súlyponteltolódás azon túl, hogy felkeltette az elméleti érdeklődést, elbizonytalanít. Ennek első és legfontosabb oka a téma sokrétűsége. Megváltozott a közéleti terek jellege, a hagyományos közélet falak közé vonult, ami természetesen áthangolta a kapcsolatok jellegét. Miközben folyamatosan növekszik, mind átfogóbbá válik a közszféra, a közéleti megnyilvánulások terei egyre szegmentáltabbak, egyre kevésbé átfogóak. Szakmailag igen érdekes volna áttekinteni, miként alakult az idők során, Sennett kifejezésével élve, a közélet „geográfija” (Sennett 1998: 31), azt azonban mindannyian érzékeljük, hogy a modernitás lerombolta a korábban oly erős falat a magán- és a közszféra között. Már a múlt század közepére elengedhetetlenné váltak az idegenek – a „külsők” – társaságában szerzett tapasztalatok a személyiség fejlődésében. Ki is alakult szépen a századvégre a közélet válsága,⁶ amelynek a társadalmi okok mellett olyan lélektani körülmények is okai voltak, mint a magánéletnek a közszemlélet felé terelődése, illetve a magánközszféra hallgatás általi önvédelme.

L. Trilling a „határok nélküli én” tételezésével határvonalat húz az önkéntelen öszinteség és a közlés hitelessége közé, és jelzi, hogy – a másik személy előtt kimutatott érzéseket illető – hitelesség igénye eltörli a köz- és a magánközszféra közötti különbségtételt. Ennek a változásnak társadalomra kiterjesztett hatását írta le D. Riesman a sok vitát kiváltó és eltérő értelmezéseknek teret nyitó munkájában, *A magányos tömegben* (Riesman 1973), amelynek alaptétele: az amerikai és a nyugat-európai társadalom a belülről irányítottágtól a kívülről irányítottág felé halad. Bár Riesman tételét ma többnyire tagadják, ő alkotta meg a problémáról való beszéd szociálpszichológiai nyelvezetét.

Mitől függ és mekkora egy községességek képessége önmaga megfogalmazására, ilyen körülmények között? Az én-tételező képesség önmagában nem elegendő, szükséges a sajátosságok hiteles megjelenítése és ezek után következik a megvalósítás feltételezte erőforrások kérdése. Kisebbségi/szörványhelyzetben az általános kérdésen túl – a társadalmi lét miként vizsgálható a személyes érzelmek alapján – sajátos gondunk az, hogy az általános másik egységének megbomlásával milyen változásokat és kihívásokat tekintünk sajátunknak, illetve a modern kor természetesnek mondható személyiségkeresései milyen körre szorítkoznak, hiszen ezek határozzák meg az önmegvalósító törekvések irányát.

Szörványban, mivel a nyelvi-kulturális községet jellemző etnicitás szembe látszik kerülni a modernizációval, az egyén identitás-zavara könnyen állandósulhat. Az én-tételezés folyamatában három tényezőt kell figyelembe venni: a tradíciót, vagyis a relevancia szempontját; a társadalmi normát, amely megmutatja a kívánatos, társadalmilag követelt magatartást és végül a viselkedés szabályozás kérdését, amely olyan objektivációkra vonatkozik, amelyek egyik funkciója a biológiai-genetikai program ellenőrzése. A legtalányosabb, legkevésbé tisztázott szempont éppen a társadalmi norma, részben sokrétűsége okán. Ha általánosságban alig tisztázott, a szörvány vonatkozásában még kevésbé az a normativitás kérdése.

Milyen önértékelő mechanizmusok hatnak szörványban, milyen kollektív szelekció valósul(hat) meg szörványban? Még a leginkább ható hagyomány formái – a szokások, rítusok sajátos értéktudattá összeálló alakzatai – is heterogének, s az életvezetés mindennapi döntései vonatkozásában ritkán relevánsak, olvasatuk nem egyértelmű. A normatív ob-

⁶ Ennek egyik szakmai szempontból érdekes és számunkra fontos helyszíne Bécs, lásd: Jacques Le Rider: *Modernitatea vieneză și crizele identității*, Ed. Univ. Cuza, Iași, 1995.

jektívációk hármas tagoltsága puha hagyományokat, kemény jogi előírásokat és ezek között elhelyezkedő erkölcsi normákat jelentenek. (Pataki 1988: 169) Ezek mellett egész sor további normatív, előíró alakzat – konvenció, etikett, divat, különböző szabályok stb. – léteznek, amelyek rendszerbe foglalása gondot okoz. Ezért hangsúlyozza Pataki a társadalmi normativitás lényegi elemeit: a kívánatosságot, az előírást és a szankcionálás valamilyen módozatát. A normativitás jelzett elemei feltételezik azt a kollektív szubjektumot, amely ezen aktusok hordozójaként jelenik meg. Ez a szubjektum szorosan kötődik a közvélemény működéséhez.

A közvélemény kényszerítő erejét illetően is sok kétely fogalmazódik meg, ugyanis bár a politika vonatkozásában jól működik, kérdés, ki lesz a társadalmi kapcsolatok vonatkozásában a kollektív szubjektum képviselője.

Dahrendorf egyik régebbi munkájában a társadalmi szerepelvárások három típusát különbözteti meg: a muss/kell-, a soll/legyen- és kann/lehet-elvárásokat. (Dahrendorf 1959) Az erkölcsi normák, az etikett, a konvenciók olyanok, amelyeket soha nem kell jogi normaszöveggé változtatni. És mivel a modern társadalomban normatív pluralitás érvényesül, normatív viszonylagossággal kell számolni. Ilyenkor már nem hat a közvélemény, nem tudni, nem egyértelmű, a népi ítéletnek ki lehet a hiteles megjelenítője. A dilemma elvben áthidalható az illetékes, a referenciális közvélemény fogalmának a bevezetésével. Az egyén kiválasztja a számára érvényes referenciális közvéleményt és ehhez igazodik – legyen szó politikai mozgalomról, generációról, helyi közösségről vagy szub-

k u l t ú r á r ó l .
Csakhogy szórványban már az általános szintű közvélemény sem működik: nincs, illetve nem hat. Az egyén számára adott változatok: kiszakad abból a társadalmi térből, amely kerete és irányítója lehet az önazonos egyéni szerepválasztásoknak, illetve ez a tér nem nyilvánul meg, szimbolikussá és hovatovább érzékelhetetlenné válik. Továbbá: szórványban éppen az a belső kohézió, az a szolidaritás számolódik fel, amely a referenciális közvélemény alapja lehetne.

Az elmondottak alapján kirajzolódó kép azt mutatja, a szórvány az elmélet szigorával fellépő igényeket számára: határeset, kivétel. Tegyük újabb próbát, válasszunk, célunknak megfelelően, más elméleti keretet.

Niklas Luhman társadalmi rendszeren olyan kapcsolatokat, összefüggéseket, függőségeket ért, amelyek kölcsönösen racionálisan feltételezik egymást. (Luhman 1980) Eszerint minden egyén kapcsolatban áll környezetével, s a luhmani teória újítása a külső és belső tér közötti határvonal kijelölése. Szerinte két minőség létezik: a rendszer és környezete, ezek között húzódik a határ. A társadalmi rendszerek differenciáltak és komplexek: bármely összetevő bármelyik másikkal kapcsolatban állhat. És ebből fakad a társadalmi rendszerek fő problémája, a nagyfokú komplexitás. Szükségessé válik a komplexitás redukciója. Luhman szerint léteznek olyan szigetek, amelyek komplexitása társadalmi környezetüknél alacsonyabb, a további kérdés viszont az, hogy ezek miként reagálnak a környezeti hatásokra. És Luhman a biológiából vett minta alapján bevezeti az önfokozás⁷ fogalmát, ami számára a társadalmi rendszerek önreprodukciós és egyben önmegtartó képességét jelenti. Vagyis tételezi a rendszerek önállóságát, miközben jelzi nyitottságukat. Luhman értelmezésében az önfokozás (autopoiesis) nem bezártságot jelent, hanem a rendszer azon képességét, hogy a külső hatásokra önnön létét biztosító módon reagáljon.

⁷ Az élő rendszerek alapvető tulajdonságának tekintett önfokozás – autopoiesis fogalmát a biológus Maturana használta eredetileg.

Luhman modellje szerinti következtetésünk: a szórvány képtelen az önreprodukcóra. Képtelen az önmegőrzésre. Önmagában képtelen kitermelni az etnikai identitás azon elemeit, amelyek révén a közösség etnikailag önazonosan tovább élthetné magát. Külső beavatkozásra van szükség, intézményekre, bizonyos (a közösséget etnikailag erősítő) népességmozgásra ahhoz, hogy a szórvány létezzen. A tömbről leszakadó, külső forrásokat feltételező intézmények nélküli szórvány felszámolja önmagát.

Minek minősül a szórványban élő, identitást váltó kisebbségi? Elmondható-e róla, hogy illedelmes állampolgár, aki minden kritika nélkül alkalmazkodott az aktuális politikai-társadalmi viszonyokhoz, vagyis alkalmazkodó polgárként kellene számon tartani? A csoport-normák elfogadásának igénye, a konformizmusra való hajlam Gramsci szerint egyetemes (Gramsci 1970), ennek ellenére a szakirodalom két területen emeli ki fontosságát, éspedig a politika, illetve az ifjúság esetében. Mivel a szórványlét politikai vonzata tagadhatatlan, érdekesnek kell tartanunk, hogy a szórvány és a konformitás összefüggéseinek a kutatása szinte el sem kezdődött. Éppen ezért csak utalni kívánok a témára, és jelezni azt, hogy amennyiben a konformizmust öntagadásaként értelmezzük, a belső helyett külső erők hatásának az elfogadásaként, akkor mindenképpen vonatkozik a szórványra (is). Tagadhatatlan továbbá, hogy az egyén sok esetben konformistának tűnik, pedig csak elrejtí meggyőződését, mert nyíltan nem meri vállalni önállóságát. Rejtőzködik. Csakhogy miközben a konformizmus általában az állandóságot szolgálja és a nonkonformizmus a kivétel, a szórvány esetében a rejtőzködés azt eredményezi, hogy a közösség képtelenné válik önmaga nyilvános megfogalmazására. Eltűnik, ami a megszűnéssel egyenértékű.

Konformizmus esetében a meggyőződés és az alkalmazkodás sajátos formájával állunk szemben. Szórványban a meggyőződés hiánya figyelhető meg, vagyis az alkalmazkodás mozzanata nem egy erős pozitív hatás okán, hanem ennek hiánya miatt következik be. Más kérdés, hogy a konformizmus általában nem egyszerűen alkalmazkodás, hanem igazodás, mi több: engedelmesség. Feladás. (Karikó 1995) Őszinte a váltás vagy sem, most érdektelen, a végeredmény a fontos, amiről viszont igenis vannak vizsgálati eredmények: bármilyen okból is következett be az etnikai váltás, a befogadó oldal számon tartja a másságot, a befogadás a váltást végrehajtó esetében soha nem teljes.

4. Civil eszmény és szórvány

A szórványban az identitástudat szerkezete megváltozik: működő értékek és identifikációs minták helyét a származástudat veszi át, identitás helyett eredettudatom van. E szerepcserre lényegi változást jelent: az értelmezési keretként működő identitás helyébe lépő származástudat egyike a megannyi identitáselemnek. Olyan redukcióról van szó tehát, amikor az egyén morálisan rendezí (vala)hovatartozását: vállalja felmenőit. Az eredettudat képtelen helyettesíteni az értékek és minták kisebbségi közegben megnyilvánuló hatását.

Ha alaposan megvizsgáljuk a Sebők László kolléga által itt a tanácskozásunkon bemutatott térképet a Bánságról, akkor előbbi kijelentésemnek a valóság tartalmát is képesek leszünk érzékelni. Az egyszerűség kedvéért – hadd utaljak ismételtlen a Bárdi-féle tipológiára – szórványnak azt a települést tekintem, ahol a kisebbségi lakosság 10 százalék alatti. A Bánságban, illetőleg Temes megyében 82 önkormányzat van, ebből – pontos adattal szolgálók – 75-ben élnek magyarok. Két kisváros és 6-7 falu kivételével valamennyi eleve szórványnak minősül. De a 10 százalékos küszöb meghaladása ellenére a két kisváros is szórvány – a magyar oktatás helyzete, az intézményi ellátottság okán. És ha az anyanyelvi oktatást vesszük alapul, Temesvár és talán két falu kivételével mindenütt

óriási a gond. A többi – mintegy 65 – település jelentős részében tízes nagyságrendű a helyi magyarság, olyan kevesen vannak, hogy nemhogy állami, de egyházi intézmény is alig működik: a pap havonta egyszer vagy maximum kétszer ha beszolgál. Vagyis az a lelki vezető, akitől igen sok függ(het) az identitás alakulásában, nem éli a kicsiny csoport (közösséget nem mondhatunk) életét, semmilyen felelősséget, külön szerepet nem vállal a helyiek vonatkozásában. Oktatási intézményről szó sem lehet,⁸ ezeken a településeken a helyi magyarság (de: némettség, szerbség – mert erre is van bánási példa) szellemi vezető nélkül marad.

Beszélhetünk-e teljes magárahagyatottságról? Paradoxonnal állunk szemben: miközben napjainkban a virtuális intézmények mindenfelé átalakítják a politika, a különféle szakmák, az egyesületi szféra kapcsolatrendszerét, hatásuk minden téren érzékelhető, éppen ott késik beléptetésük helyi szinten, ahol a létező gondok vonatkozásában talán az egyedüli reális lehetőségnek mutatkoznak. A számítástechnikára és valamilyen távközlési rendszerre alapuló hálózatok, információs és szolgáltatási rendszerek beépülnek különféle szakmai csoportok napi életébe, hihetetlenül élő és dinamikus struktúrák alakulnak ki – és éppen ott nem honosodnak meg, ahol alighanem az egyedüli lehetőséget jelenthetnék.

Visszatérve az iskolára: az eredettudat és a vállalt identitás közötti különbséget jól példázza az a tény, hogy Erdély-szerre a temesi magyarok iratják a legnagyobb százalékban román iskolába gyermekeiket: a magyar iskoláskorúak 76 százaléka nem magyar iskolába jár. Érdekes viszont, hogy parlamenti választások alkalmával ez a magyarság vállalja származását, és az RMDSZ-re, a magyar érdekképviselőre adja le szavazatát az össz-erdélyi arálynak megfelelő mértékben. Mondom, iskola. Gyermekeinket még a hitoktatás tekintetében is „elveszítjük”, ugyanis a hitoktatás az iskolában történik, és alig van arra példa, hogy a román iskolába az ortodox hitoktatók mellett mást is meghívjanak. Az iskolai hitoktatással a hitélet vonatkozásában is a többségi kultúra felé mutat az út.

Az eddigiek alapján megfogalmazódó végkövetkeztetés: szórványban az anyanyelv, az örökölt kultúra az egyén személyes ügyévé válik. Állami-egyházi támasz nincs vagy minimális. Aki arra következtet kijelentésem alapján, hogy leírom a szórványt – téved. A szükséges stratégia követeli meg a pontos fogalmazást. Annak kijelölését, kik felé lehet és kell fordulni, ha a szórvány gondozását kívánjuk megtervezni.

Napjaink általános jelensége, hogy mind több kérdés, feladat és ügy testálódik át a polgárra.⁹ Illetve: mind több területen érzékeli a polgár, hogy fel lehet és fel kell lépnie. A helyi társadalmak fokozódó önvédelme figyelhető meg az európai Nyugaton és Keleten egyaránt. A. Gergely András véleménye szerint, aminek oka egyrészt a szervező hiánya, másrészt az állami szerep túlzott megerősödése. (A. Gergely 1991) Nem lehet célom végigkövetni akár a legfontosabb megállapításokat sem a „civil társadalom megmaradási törvényét” illetően, de azt a természetszerűen adódó kérdést sem lehet megkerülni: a szórvány vonatkozásában a mindenütt ható civil eszmény jelenthet-e támaszt, esetleg kiutat?

⁸ Illetve több esetben szó lehetne: a 2-300 lakosú falvacskákban mindössze egy összevont I-IV. osztály működik, s ha románok is élnek a faluban, mégha a magyaroknál jóval kisebb számarányban is, az iskola „természetesen” román nyelvű. (Magyarszentmárton, Keresztes)

⁹ Erre utal az egyik igen frappáns tétel: a politika olyan fontos kérdés, hogy nem bízható *csak* a politikusokra.

Elméleti szempontból elővigyázatosságra intő nem a 250 éve használaton kívül helyezett fogalom reneszánsza, hanem az, hogy mindenhol, mindenki, mindenre irkánt kívánja alkalmazni. Hogy ez mennyire igaz, egyetlen példa. Az előadásra készülvén került a kezembe néhány dolgozat, amelyekben a '70-es évek magyar GMK-s világát az akkori társadalommal a civil eszmény jegyében megnyilvánuló szembeszegülésnek, valamiféle ellenzéki ségnek minősítik, ezáltal a magángazdaság szféráját a civil társadalom részének tekintik, és azt, ami a gazdaság területén Magyarországon akkoriban elindult, a civil eszmény kategóriájával értelmezik.

Adam Seligman írja félig tréfásan, félig bosszúsan: „Manapság... a civil társadalmat annyi összefüggésben és annyiféle értelemben használták..., az ember már várja, hogy mikor akad a kezébe A civil társadalom és a robbanó motorok porlasztója című cikk.” (Seligman 1997: 14) Esetünkben nem a civil társadalom pluralizmust tételező, a demokrácia előfeltételeként jelentkező szerepét idézzük meg, hanem azt a szellemi tartalmat, ami a civil mivolt lényege: a köznek és a magánnak feszültséggel terhes dialektikája. A morális lényként értelmezett szubjektum léte hosszú, sok száz éves folyamat eredménye, amelynek során kialakult az a személyiség, amely – végső soron – Max Weberre hivatkozva, a reformációhoz kötődő vallási paradigmából eredeztethető és valóságát az emberi és polgári jogok nyilatkozata szentesítette.

Seligman figyelmeztet, hogy a mai Kelet-Közép-Európa példázza a civil társadalom fogalmának modern alkalmazásából fakadó problémákat. Miközben a nyugati társadalomban a közösségi ember letűnése miatt panaszkodnak, Európa azon felén, ahol a demokrácia új jelenség, a civil társadalom jegyében az autonóm nyilvános tér megteremtésére tesznek kísérletet. (Seligman 1997: 22) Ugyanakkor ebben a térségben a civil társadalom reálpolitikai szerepet tölt be, és jelentőséget – csonka értelmezés jegyében – nem a folyamatok elméleti leírásában, hanem a társadalomszervezésben kap. Szociális, környezetvédelmi vonatkozásban megannyi mozgalom nyúl vissza a civil társadalom fogalmi eszköztárához ideologikus célzattal. A civil szférával kapcsolatos fő témák különben az egyéni jogok, a magánszféra érinthetlensége, a lelkiismereti szabadság – amelyek az állami-civil kapcsolatok rendszerét nem csupán átalakítani próbálják, de komoly kísérlet történik e kapcsolatok elméleti kereteinek is az újragondolására.

A polgári jogok kérdése Európa keleti felén – Északnyugat-Balkánon – nem a meghatározás és a tartalom közötti viszony vonatkozásában kerül előtérbe, hanem az igazságosság és a társadalmi összetartás fogalmi közötti ellentét kapcsán, amely a civil eszményt társadalmi mozgalmak motivációs és egyben értelmezési keretévé tette. Lipset megállapítása figyelmeztető: ahol jogokat – főleg politikai és gazdasági jogokat – korlátoznak, erős mozgalmak alakulnak ki. (Lipset 1983)

A kisebbségek alapélménye a korlátozottság. Illetve, ha a jogok léteznek is *de jure*, a *de facto* érvényesítés, az elérhetőség igen korlátozott. Miközben többségi vonatkozásban a civil eszmény arról szól, hogy miként valósul meg a polgári státus természetes előfeltétele – a társadalmi örökségből való részesedés –, kisebbségi vonatkozásban a kérdésfelvetés ellenzéki töltetűvé válik. A cél immár nem bizonyos jogok kikényszerítése a társadalmi igazságosság jegyében, hanem a társadalom működésének olyan módon történő megváltoztatása, újrafogalmazása, hogy a közösséghez tartozás gazdasági-kulturális feltételei megteremtődjenek. Kisebbségi vonatkozásban nem az egyéni jogok tiszteletben tartása a gond, hanem a közösségi identitás kialakításának és vállalásának a feltételrendszere. Nem a lét – a hiány.

Két kérdésre kell választ keresnünk. Egyrészt az általános gond helyi körülmények közötti újrafogalmazása jelenthet-e, hoz-e olyan pluszt, amely által a helyzet kezelhetősége

nővekszik? Másodsorban pedig azzal a dilemmával találjuk szembe magunkat, hogy léteznek-e olyan helyi elit, amely képes és hajlandó az egyéni önépítkezés ellenében a közösségi önépítkezést részesíteni előnyben.

Az általános gond helyi újrafogalmazása megszemélyesít, ekként sokkal pontosabb és világosabb szerepelvárásokat jelent. Az első kérdésre tehát a válasz pozitív. A tapasztalat azt mutatja, hogy általában minden közösségből kiemelkedik egy olyan elit, amely képes – volna – az adott feladat teljesítésére. Kérdés a motiváció: akar-e kisebbségi szerepet vállalni? Egy a bányászi városi és falusi szórványban végzett 1998-as kutatásunk azt mutatta ki, hogy a helyi elit többnyire nem magyar elit kíván lenni, hanem általános elit státusra tör. A gazdasági elit kapcsolatépítésében módszeresen meg(el)kerüli a magyar politikai elitet, nem alakul ki helyi szinten a különböző – politikai, gazdasági, kulturális – elitek közvetlen kapcsolata, természetes kommunikációja és összetartozása. Miközben a politikai és a kulturális elit helyzete okán kötődik etnikai közösségéhez, a gazdasági ritkán, többnyire nem. (Bodó 2002) Egységes helyi elit hiányában az érdekvégyesítés civil útja alig járható.¹⁰ Programok léteznek. Utalhatok például a Temes megyei RMDSZ által támogatott 1998-as VÖCSÖK-programra vagy a virtuális önkormányzati csoportok kialakítására. A cél az volt, hogy a helyi közösségből kiválasztódjanak olyan személyek, akik képesek és hajlandók a kisebbségi politikai képviselet ellátására. A programban részt vett mintegy két tucatszámú személyből a továbbiakban senki nem vállalt közösségi érdekképviseleti feladatot.

A vajdasági és a kárpátaljai magyar közösségek homogenizálódnak, képtelenek kitermelni a saját elitjuket, azokat a vezetőket, akik nem csupán felméri és értelmezik a folyamatokat, de hajlandók az élre állni. Ezzel kapcsolatban kell megjegyezni: szórványban általánosan érvényes a megállapítás. Általában sem képes a szórvány önnön értelmiségének a kitermelésére, de a rendszerváltó évek tapasztalata az, hogy a jók, az ígéretes fiatalok elpályáznak oda, ahol önépítkezésük sokkal kevesebb bizonytalansági tényezővel szembesül.

A civil eszmény hordozta általános morális töltet – újfajta felelősség, újfajta szolidaritás – a szórvány vonatkozásában külön erőt egyelőre nem képvisel, itt az autonóm és önszabályozó nyilvános tér megteremtése nem merül fel célként. Hatása akkor válhat érezhetővé a jövőben, ha az önkiteljesítő szándék általánosan vállalt autonómia-igénnyé alakul át. Addig marad a normális működésre képtelen csonka társadalom. Ismételten arra a következtetésre jutunk: külső ösztönzés és támogatás¹¹ nélkül a helyben meglévő kezdeményezések elhalnak, még akkor is, ha feltörnek, képesek megnyilvánulni.

¹⁰ Zsombolya Temes megyei kisváros számunkra jelképes, mert a 2000-es helyhatósági választáson magyar jelölté lett a polgármesteri szék ott, ahol a magyarság helyi részaránya 17%. Ugyanitt megszűnőben a helyi magyar iskola, és a magyar tanárok (rossz) példát mutattak abból, hogy miként nem kell ragaszkodni az anyanyelvű iskolához. Visszatérő refrénként hangoztatták: gyermekeik román tagozatra iratásával minőségi oktatást akartak biztosítani a számukra. A választáson győztes polgármester olyan vállalkozók köré tartozik, akik meg tudják engedni maguknak, hogy gyermeküket már V. osztálytól Temesvárra járással anyanyelvű iskolába. Meglehet: új modell van kialakulóban, amely a jövőben hozhat ígéretes meglepetést: a leválóban lévő gazdasági elit etnikai szerepvállalását.

¹¹ 2001-ben civil építkezési programot kezdeményezett a Temes megyei RMDSZ: helyi egyesületek létesítését és törvényszéki bejegyzését segítette anyagilag is, hogy a vidék érzékelye: lehet és érdemes külső forrásokat bevonni a helyi közösségszolgálatba.

5. Státus és törvény

A magyar kisebbségpolitika célja a magyar diaszpóra támogatása, ami rövid időszak kivételével történelmi szülőföldjén való fennmaradásának a támogatását jelentette. A szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001-es (státus)törvény indoklása szerint a jogszabály „a szomszédos államokban élő magyaroknak az egységes magyar nemzethez való tartozása, szülőföldjükön való boldogulása, valamint nemzeti azonosságtudata biztosítása” érdekében született meg.

A magyar kedvezménytörvény (státustörvény) előkészítési szakaszában a határon túli nemzetrészek-nemzettagok jogállásával kapcsolatosan több tanulmány született.¹² A jogi szabályozással kapcsolatos kérdések két csoportba oszthatók: milyen jogi keretben jeleníthető meg az új (szerződéses) nemzetstruktúra paradigmája (Borbély 2001), illetve a normaszöveg kidolgozása során milyen kodifikációs és jogtechnikai kérdések merülnek fel (Varga 2001). Azt a dilemmát, hogy az európai/nemzetközi jog miként kezeli az anyaemzet határon túli nemzetrészek iránti felelősségének a kérdését, a szerződéses nemzetstruktúra paradigmájával kapcsolatos kérdések közé sorolom.

A nem magyar állampolgárságú magyarokra vonatkozó magyar jogi szabályozást nevezi Tóth Judit diaszpórajognak (Tóth 1999), és ez – természetesen – nem csak az általunk szórványnak minősített csoportokra-közösségekre vonatkozik. Az elvi szempontokon túl is érdekes kérdés, hogy miként rögzíthető jogilag az etnikai hovatartozás, mégis az igazi kérdés a határon túli nemzetrészek iránti felelősség jogszabályi megfogalmazásakor a célzatosságra vonatkozik.

Bár a szórvány vonatkozásában roppant érdekes és sajátos kérdések merülnek fel a státustörvény kapcsán – mennyire lehetséges a szórványt egy ilyen törvénnyel „megszólítani”, az elsősorban szimbolikus értékű igazolványnak lehet-e valós disszimulációs hatása az etnikai sajátosságok iránti csökkenő érdeklődés közepette –, ez esetben nem a jogszabály maga, hanem a kodifikáció alapjául szolgáló elméleti modell, illetve a törvény fogadtatása az érdekes.

A magyar kisebbségpolitika alaptétele a magyarországi kisebbségek védelmét szolgáló 1993-as törvény esetében is azonosítható: olyan jogszabály megalkotása, amely nemzetközi mércével mérve példás kisebbségpolitikát jelent, és hatása kisugárzik a környező országokra, ezek kisebbségpolitikájára. A magyar modell közhatalmi jogosítványokat juttat a kisebbségek választott testületeinek (Bíró 1995: 17), hogy alkalmassá tegyék ezeket a kisebbségek sajátos érdekeinek az érvényesítésére, ha szükséges, akkor állami intézményekkel szemben is. A magyar jogrend elfogadja a kollektív jogokat. A kollektív jogok vonatkozásában a Velencei Bizottság egy 1994-es dokumentációban e kérdésben négy országcsoportot különít el: a) elfogadja a kollektív jogokat, b) a kollektív alanyiség bizonyos aspektusait beépíti jogrendjébe, c) egyéni jogokat fogad el, de elfogadja az autonómiák létét, d) csak egyéni jogokat fogad el. (Kovács 1996: 175) Magyarországot az a), Romániát a d) kategóriába sorolta a Bizottság.

A Velencei Bizottság 2001 októberében foglalt állást a határon túli kisebbségek védelmét illető, az anyaállamok által biztosított kedvezmények tárgyában. Mivel a dokumentum

¹² A státustörvénnyel, illetve a kérdéskörrel foglalkozó írások talán legteljesebb jegyzékét Varannai Zoltán és Kántor Zoltán állította össze, és az utóbbi által szerkesztett *A státustörvény: dokumentumok, tanulmányok, publicisztika* című kötetben jelenik meg a Teleki László Alapítvány (2002) kiadásában.

a határon túli nemzetrészekkel kapcsolatos hazai jogrendet elemzi, csak azon országokat taglalja, ahol létezik ilyen jogszabály (időrendi sorrendben: Ausztria, Szlovákia, Románia, Oroszország, Bulgária, Olaszország, Magyarország). (Velencei Bizottság 2001) Csakhogy a jogszabályok jellege és érvényességi köre szerint jelentős különbségek figyelhetők meg, és mert a határon túli nemzetrészek iránti politika fő vonásait e törvények nem tükrözik kötelező módon, érdekes és jelentéssé lehet egy nem ezen törvényekre alapuló tipológia. Az utóbbi évtizedek európai történései alapján a nemzetpolitikát illetően az alábbi modellek azonosíthatók:

- német modell: rokoncentrikus, cél a nemzet tagjainak egyesítése, elfogadja és támogatja az anyaországba történő migrációt;
- román modell: területcentrikus, célja mindazon területek egyesítése, ahol a nemzet részei élnek, s ha e célt nem hangoztatják, akkor sem tagadják meg;
- magyar modell: identitáscentrikus, cél a nemzetrészek identitásának a megőrzése történelmileg determinált jelenlegi szálláshelyeiken.

Ha az európai integrációs folyamat felől közelítünk a kérdéshez, akkor az egyesített Európa filozófiájához a legközelebb a magyar modell áll. A német modell fura igazolásként éppen Románia szolgálhat, ahonnan a német és román modellek „találkozása” jegyében vándorolt vissza pár év alatt az anyaországba kb. 300 ezer német.

Miközben a román és a német modellek „harmonizálnak”, a román és a magyar modellek (részben) kizárják egymást. Ezen az alapon a státustörvény román fogadtatása megjósolható volt, és ez a fogadtatás a szórványok helyzetét-jövőjét illetően meghatározó. A kollektív jogokat nem ismerő Románia rövid fél évszázad alatt a maga szempontjából sikeresen alakította át Dobrudzsa etnikai arculatát (Iordachi 2001), illetve ahonnan közel egy millió német tűnt el úgy, hogy csak az emléküik maradt meg, érthető módon fogadta idegesen és elutasítóan azt a státustörvényt, amelynek nyílt célja a határon túli nemzeti közösségek identitásának megőrzését szolgáló struktúrák kialakítása és támogatása.¹³

Bár a státustörvényt illetően megszületett a román–magyar megállapodás, érdemes figyelni arra, hogy kormányközeli vélemények szerint mi célt szolgál az a törvény, amelyet kisebbségi oldalon az önazonos megmaradás erkölcsi-anyagi forrásaként tartanak számon. A bukaresti kormány számára belső használatú elemzéseket készítő Kommunikációelemzési Intézet 2001/8-as kiadványa szerint a magyar igazolvány rendszeresítése olyan eszköz, amely a román politikai életben nyomáskifejtő csoport – pressure group – létrehozását jelenti. Közvetlen célja a magyarok számának mesterséges emelése, a távlatiak pedig: Erdély autonómiája, a román politika ellenőrzése, illetve magyar államiság kialakítása más államok területén. Az etnikai diász modellje szerint működő struktúra Romániának magyar alapítványok segítségével történő közigazgatási gyarmatosítása. (Bursa 2001)

A státustörvény fogadtatása a határon túli közösségek esetében nem egyforma: jelentős különbségek vannak nem csupán a különböző országok szerint – Kárpátalján sokkal nagyobb az igazolvány iránti érdeklődés, mint például Erdélyben –, hanem a célközösségek tömb-szórvány jellege szerint is. Mivel a magyar igazolványok iránti érdeklődés a 2002. január–február hónapokban regisztrált igénylési adatok statisztikai elemzése szerint Temes

¹³ A státustörvényre vonatkozó magyar–román (2001 decemberi) megállapodás feloldotta az alapvető szembenállást, de éppen a hozzátartozói igazolvány intézményének a megszüntetésével sérti a szabad identitásválasztásnak a magyar törvény megalkotásánál figyelembe vett elvét.

megyében (szórványban) mintegy 30 százalékkal elmarad az erdélyi átlagtól, felmerül a kérdés, hogy a határon túli nemzetrészeknek jellegzetességeiktől eltekintő egységes kezelése mennyire lehet hatásos? A törvény szelleme megkövetelné, hogy a határon túli magyar tömbök és szórványok – az etnicitás újratermelésében jelentkező eltérő képesség okán – eltérő elbírálás alá essenek, ha mindenütt azonos hatást várunk el a törvénytől.